

रसायन चिकित्सा गरज

मुद्दे :

- (अ) प्रास्ताविक.(१) रसायन एक वेगळे तंत्र.(२) रसायनाची सध्याच्या काळातील आवश्यकता.
- (आ) रसायन (१) निरुक्ती (२) व्याख्या (३) पर्याय (४) रसायन सेवन योग्य व अयोग्य (५) प्रकार.
- (इ) रसायन सेवन विधी : (i) पुर्वकर्म (ii) प्रधान कर्म (iii) पश्यात कर्म.
- (ई) रसायन सेवन काल.
- (उ) रसायन सेवन मात्रा.
- (ऊ) रसायनाचे कार्यकारित्व.
- (ए) रसायन सेवनाचे लाभ.
- (ऐ) आयुर्वेदिक संहितेतील रसायनाचा चिकित्सेमध्ये उपयोग. (i) संहितेत आलेल्या विविध कल्पनांचा रसायनात उपयोग. (ii) स्रोतसांनुसार रसायन. (iii) आचार्यांनुसार प्रमुख रसायन वर्णन.
- (ओ) आचार रसायन.
- (औ) प्रमुख रसायन वनौषधी.
- (अं) ऋतुनुसार रसायन. दिनचर्या व रसायन.
- (अः) रसायन अध्यायाव्यतिरिक्त अन्यत्र आलेली रसायने.
- (क) प्रकृतिनुसार रसायन.
- (ख) सध्याच्या काळातील प्रमुख व्याधी व रसायन.

(अ) प्रास्ताविक :

आयुर्वेद हे आस्तिक दर्शन आहे. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थाची (च.सू.१/१५) प्राप्ती होण्यासाठी उत्तम आरोग्य अर्थात आयुष्य असले पाहिजे. अशी कामना केलेली आहे. यामुळेच आयुर्वेदाची उत्पत्ती झाली असे आचार्य सांगतात.

मानवी शरीर हे दोष-धातु-मल या घटकांनी तयार झालेले आहे. हे घटक आपापल्या कार्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत. तरीही मलापेक्षा दोष व दोषापेक्षा धातु हे महत्वाचे आहेत. सर्वात धातुघटकाला अधिक महत्व आहे. धातु घटकाच्या रचनेवर शरीराचा डोलारा उभा असतो. दोष हे शरीरचालक अर्थात कार्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत. 'रोगस्तु दोषवैषम्यम् ।' (च. सु. ९/४). दोषवैषम्य व्याधिमध्ये वाढलेले असते तसेच धातु बल कमी झालेले असते. दोष अशा आक्रमणाची सन्धी सतत शोधत असतात. अशा दोष व धातुला विचारपूर्वक पाहत राहून संयमी मनुष्याने आहार विहारामध्ये नेहमी योग्य असे आचरण करावे ज्यायोगे दोषांच्या आक्रमणापासून शरीराचे रक्षण होईल व दीर्घकाळ शरीर अविकारी राहिल म्हणजे दीर्घायुष्य लाभेल दीर्घायुष्यासाठी धातुबल उत्तम अर्थात सारवान असले पाहिजे. सार याचा अर्थ उत्तम गुणवत्तेचे स्थिरधातु

असा होतो.(च. सु. २८/३) मध्ये बल-वर्ण यांनी उत्तम असलेले धातु असे वर्णन केलेले आहे. धातु घटक बलवान, सारवान अर्थात प्रशस्त प्राप्त होण्यासाठीचा उपाय म्हणजेच रसायन चिकित्सा होय. (च.चि.१/१/८)

(१) रसायन हे एक वेगळे तंत्र वर्णन :

अष्टांग आयुर्वेदात रसायनाला वेगळे तंत्र किंवा शाखा असे स्थान दिले आहे .चरकाचार्यांनी कौमारभृत्य तंत्रानंतर रसायनतंत्र सांगितले आहे. चरकाचार्यांनी चिकित्सास्थानाची सुरवातच मुळात रसायनाने केली आहे चरकाचार्यांनी व्याधिचिकित्सेपेक्षा रसायनाला अधिक महत्व दिले आहे म्हणून चिकित्सास्थानाची सुरवात रसायनाने केली आहे. सुश्रुतांनी (सु.सू.१/७) अगदतंत्रानंतर, विषाला जिंकण्यासाठी रसायन चिकित्सा अगदतंत्रानंतर वर्णन केलेली आहे. पूर्वीच्या आचार्यांनी कायचिकित्सेपेक्षा रसायन ही वेगळी शाखा मांडली. 'काय तस्य नाम अंतराग्निः ।' अग्नीची चिकित्सा ती कायचिकित्सा. रसायनातही अग्नीचिकित्सा आहे रसायनामुळे अग्निदीप्ति होते. कायचिकित्सेमध्ये धातुसाम्याला महत्त्व आहे. रसायनामध्ये प्रशस्त धातु प्राप्त करण्याला महत्त्व आहे. धातु घटकांचे वर्धनही अपेक्षित आहे. रसायन विधी प्रामुख्याने स्वास्थ्यरक्षणार्थ केला जाणारा उपक्रम आहे. रसायनाने व्याधिहरण होते परंतु हा रसायनाचा दुय्यम उद्देश आहे. कायचिकित्सेमध्ये आजारी असल्यास औषध देता येते, रसायनामध्ये स्वस्थ असतानांच प्रायः द्रव्य सेवन करावयाचे असते. रसायन हे स्वस्थ व्यक्तींनाच द्यावयाचे आहे. व्याधी उत्पन्नच होऊ द्यावयाचा नाही हा प्रथम प्रयत्न असल्याने रसायन ही वेगळी शाखा अष्टांगामध्ये आचार्यांनी घेतली आहे असे वाटते. रसायन हे अंग कायचिकित्सेवर निर्भर आहे. व्याधीचा पुनरुद्भव टाळण्यासाठी सुध्दा रसायनाची आवश्यकता असते, इतर अंगाबरोबरच रसायन हे वेगळे अंग आलेले आहे. कायचिकित्सेमध्ये अस्वास्थ्यकडून स्वास्थ्य निर्माण करण्याचा उद्देश आहे. रसायनात आहे ते स्वास्थ्य वृद्धिंगत करण्याचा प्रयत्न आहे. म्हणजेच बिघडण्याच्या पूर्वीच न बिघडण्याची तरतूद केली आहे. तसेच पुष्कळ दिवस आजारपण असल्याने दोषसाम्यावस्थेनंतर धातु उपधातु सुधारण्याचा उपक्रम म्हणजे रसायन. काय, बाल, इ. अंगामध्ये अस्वास्थ्य दिसू लागल्यावरच चिकित्सा उपक्रम करावे लागतात रसायनात मात्र स्वतःचे शरीरघटक सुधारावेत म्हणून रसायनाची सुरवात करता येते. रसायन हे स्वतःच्या युक्तिकृत बलासाठी आहे. रसायनामुळे शरीरस्थ विष जिंकले जाते.

रसायनाची सध्याच्या काळातील आवश्यकता :

आजच्या धकाधकीच्या जीवनामध्ये व्यक्तीच्या त्याच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. त्याच्याकडून ग्राम्याहाराचे सेवन होत आहे. 'सर्वे शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याहारात् ।' ग्राम्याहार हेच सर्व दोष वाढण्याचे प्रमुख कारण आहे. आजचा आहार हा फास्टफूड, जंकफूड, पेस्टीसाईडस् युक्त भाज्या व फळे व निकृष्ट

दर्जाचा असलेला आजचा आहार आहे. त्यामुळे शरीरामध्ये निकृष्ट अशा धातुंची निर्मिती होते आहे. त्यामुळे रसादि धातुंचे प्रीणनादि कार्ये आल्प प्रमाणामध्ये होत आहे. त्यामुळे बालकांमध्ये कुपोषण, स्त्रियांमध्ये अस्थिधातुची विकृती, दौर्बल्य पुरुषांमध्ये दौर्बल्य व व्याधी हे दिसून येत आहेत. त्यासाठी उत्तम पोषण होण्यासाठी, सारवान धातु निर्मितीसाठी सध्याच्या काळामध्ये रसायन सेवनाची आवश्यकता आहे.

(i) सध्याच्या कालखंडामध्ये वेफर्स, लोणची, फरसाण इ. लवणयुक्त आहारामुळे 'एजिंग प्रोसेस' चा वेग वाढला आहे त्यामुळे आज खालित्य-पालित्य, इ. सारखे व्याधी जास्त प्रमाणामध्ये बघायला मिळता आहेत. त्यासाठी स्थिरता निर्माण करणारे रसायन क्षीर. इ. रसायन सेवनाची आवश्यकता आहे.

(ii) भेळपुरी, पाणीपुरी, यांसारखे चाटयुक्त पदार्थ, चायनीज पदार्थ, दही, पनीर घालून शिजवलेल्या भाज्या, फ्रुट सलाडस्, मोड आलेल्या धान्यांचा वापर, मैद्याचे पदार्थ, मॅगी, पिझ्झा, बेकरीचे पदार्थ, वेळेच्या अभावी भूक लागल्यावर न खाता वेळ मिळाल्यावर खाणे, इ. सेवनामुळे स्थौल्य, प्रमेह, अनवस्थितत्व, कुष्ठ, इ. व्याधी जास्त प्रमाणामध्ये आढळून येत आहे. त्यासाठी हे व्याधी टाळण्यासाठी रसायनाची आवश्यकता आहे त्यासाठी आहार हेच रसायन कसे ठरेल. यासाठी आहारविधिविशेषातनांचा विचार व्हायला हवा.

(iii) स्पर्धेचे युग असल्याने अथक परिश्रमाला पर्याय नाही व त्यामुळे आहारकडे दुर्लक्ष होते आहे. सत्वहीन आहार, निकृष्ट आहारामुळे अशस्त, अबल धातु उत्पन्न होत आहेत. प्रबल व प्रशस्त धातु निर्माण करण्यासाठी क्षीर. घृत. इ. रसायनाची गरज आहे परंतु गोदुग्ध, गोघृत या साध्या, सोप्या व परिणामकारी रसायनांची सुद्धा सहज उपलब्धी नसणे हे दुर्दैव !

(iv) आज औद्योगिकरणामुळे, वाढत्या लोकसंख्येमुळे वृक्षांची तोड होत आहे. वाहनांमुळे प्रदुषण होते आहे त्यामुळे बाह्यसृष्टीतील ऋतुचक्र बदलले आहे. त्यामुळे आज उन्हाळ्यात पाऊस, हिवाळ्यात कडक ऊन, पावसाळ्याचे तीन महीने कोरडे अन् अचानक एका रात्रीमध्ये धो-धो २०००(मि.मी.) पावसाची नोंद. यामुळे शरीरातील दोष-धातु-मलांचे चक्रही विस्कळीत होत आहे. त्यामुळे शरीरात विषाक्तता निर्माण होत आहे. ती दूर करण्यासाठी रसायन चिकित्सेची गरज आहे. उदा. आस्थापन बस्तीद्वारे वयःस्थापन. अनुतैलाने नस्य.

(v) जनपदोध्वंसव्याधींमध्ये प्रमुख चिकित्सा ही पंचकर्म, रसायन सेवन व आचार रसायन हेच सांगितले आहे.

(vi) सध्याचा काळ गतीचा व स्पर्धेचा आहे. गती व स्पर्धा असल्याने धातुक्षय व वातवृद्धी आहे. धातुक्षय भरून काढण्यासाठी, वातवृद्धी कमी करण्यासाठी रसायनाची आवश्यकता आहे. उदा. शुध्द क्षीर व घृताचा वापर.

(vii) सध्याच्या धावपळीच्या जीवनामध्ये मनुष्य हा निसर्गापासून दूर गेला आहे. आज काही व्यक्तींचा मातीला स्पर्शसुद्धा होत नाही. कित्येकांना सूर्यनारायणाचे दर्शनही होत नाही. अशा मंडळींसाठी निसर्गाशी मिळते-जुळते राहून निसर्गाशी जवळीक साधने म्हणजे रसायन ! . सध्याचा काळ हा संगणक युगाचा आहे. बुद्धिमत्तेचा आहे. बैया व्यवसायाचा असल्याने श्रम नाहीत, मधुरादि द्रव्यांचे अधिक सेवन आहे. त्यामुळे स्थौल्यादि विकार (संतर्पणाचे विकार) वाढत आहेत. यासाठी योग्य तेवढे परिश्रम व मिताहार हे आजच्या काळातील रसायन योग्य आहेत.

(viii) भय, लोभ, मोह, क्रोध, चिंता. इ. मानसिक भावांचे धारण न केल्याने प्रज्ञापराध घडत आहेत. आज समाजामध्ये भ्रष्टाचार, चोरी, आत्महत्या, नैराश्य, यांचे प्रमाण वाढले आहे. गुरूजनांचा आदर, प्रामाणिकपणा, सत्यवचन राहिले नाही त्यामुळे राष्ट्रामध्ये अराजकता माजली आहे त्यामुळे राष्ट्राची प्रगती हवी तशी होत नाही हे. त्यासाठी आचार रसायन, मेध्य रसायन, विष्णुसहस्रनाम, श्रीमद्भगवद्गीता, हरिपाठ यांसारख्या आध्यात्मिक काव्यांचे पठन नित्य केले पाहिजे. असे केल्याने राष्ट्राचे स्वास्थ्यही टिकेल व आपल्या धर्माचे पालन ही होईल.

(ix) स्थौल्य, प्रमेह, यक्ष्मा, शोष, इ. व्याधींमध्ये धातुंच्या परिणामी उपद्रव म्हणून अबलता उत्पन्न झालेली आहे. ही अबलता कमी करण्यासाठी रसायनाची आवश्यकता आहे. उदा. आमलकी, शिलाजतु रसायन.

(x) सुप्रजा निर्मितीसाठी :- गर्भधारणेपूर्वी माता-पित्याने जर पंचकर्माद्वारे शोधन करून गर्भधारणा केली, गर्भसंस्कार केले तर भावी पिढी ही सुदृढ निर्माण होईल. माता-पित्यामधील बीज दोष हे रसायनाने दूर होऊन सुप्रजा निर्माण होईल.

(xii) उत्तरोत्तर पिढी ही अक्लेशसह असणार आहे, रज व तम गुणयुक्त असणार आहे. रसायनामुळे सत्वगुणाधिक्य वाढते. धातु प्रबल होतात. यामुळे रसायनाची आवश्यकता आहे.

(xiii) अरोग्याची काळजी घेणारी, नित्य हिताहार-विहार, प्राणायाम, इ. करणारी पिढी देखिल आहे. अशा पिढीच्या स्वास्थ्य उन्नतीसाठी क्षीर, घृत, नागबला, इ. रसायनाची आवश्यकता आहे.

(xiv) रसायन चिकित्सा ही द्रव्याशिवायही केली जाऊ शकत असल्याने, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल समाजासाठीही उपयुक्त असल्याने आपण सध्याच्या कालामध्ये रसायन चिकित्सा करू शकतो.

(xv) रसायनामुळे दातृत्व :- सध्याच्या काळात घेण्याचीच वृत्ती वाढत चाललेली आहे. रसायनाने देण्याची वृत्ती वाढीस लागते म्हणून रसायन सेवनाची आवश्यकता आहे. छोट्या मुलांमध्ये केश पांढरे होण्याचे प्रमाण, चष्मा लागण्याचे वाढते प्रमाण ही रसायनाची वाढती गरज दाखवते.

(xvi) वंध्यत्वाचे वाढते प्रमाण हे रसायनाची वाढती आवश्यकता सिध्द करते. म्हणून रसायनाचा चिकित्सेत वापर करण्याची गरज आहे.

(xvii) रजोनिवृत्तीच्या वयात स्त्रियांना रसायनाची आवश्यकता असते. बाल्य, वृद्धी, मेधा, त्वक्, दृष्टी, शुक्र, विक्रम, बुद्धी, कर्मेन्द्रिय ही जन्मोत्तर दर दहा वर्ष्यांनी मनुष्याला सोडतात ही उत्पत्ती, स्थिती, लय हे नियमानुसार असणारच ! पण स्थितीची सुस्थिती ठेवणे हे रसायनाने शक्य आहे. म्हणून रसायनाची चिकित्सेत गरज आहे.

(xviii) त्रिदोषांचे बल हे सप्तधातु बलाद्वारेच व्यक्त होते. म्हणून रसायन चिकित्सा आवश्यक आहे.

(xix) कोणतीही चिकित्सा करताना त्यामध्ये अग्निबल, प्रकृती, व्याधीनुसार एखाद रसायन असावे. रसायन सेवनार्थ औषधी निवडताना त्यातील 'पेस्टीसाईड रेसिड्यु' कोणी बघतो का? हा विचार देखिल करायला हवा.

(xx) रसायनामुळे आयुर्वेदाला राजाश्रय मिळू शकतो.

(xxi) पंचकर्मतज्ञ, शल्यतज्ञ, यासारखे रसायनतज्ञ हे ही एक स्पेशलायजेशन होऊ शकते.

(xxii) पंचकर्माच्या शिबीरासारखे रसायनाचे ही शिबीर भरविले जावेत.

(xxiii) दीर्घमायु, स्मृती, इ. रसायनाचे फायदे हे केवळ ज्ञानचक्षुमधून नव्हे तर आधुनिक विज्ञान चक्षुंनीही सिद्ध झाले आहे.

(xxiv) धातु सारासारत्व पाहून रसायन चिकित्सा दिल्यास ती अधिक फलदायी ठरते.

(xxv) एकंदरित सुप्रजा निर्मितीसाठी, स्वास्थ्य टिकवण्यासाठी, व्याधिक्षमत्व वाढवण्यासाठी, निरोगी दीर्घायुष्य जगण्यासाठी, व्याधीनाशनासाठी, व्याधी पुनरूद्भव थांबवण्यासाठी, सात्विकता निर्माण करण्यासाठी, चतुर्थ पुरुषार्थ प्राप्तीसाठी सध्याच्या कालखंडामध्ये चिकित्सेमध्ये तसेच स्वस्थ व्यक्तींमध्ये रसायन चिकित्सेची नितांत आवश्यकता आहे.

(आ) (१) रसायन निरुक्ति :

'रस्+आयन ।' या दोन पदांचा मिळून रसायन हा शब्द तयार झालेला आहे. येथे 'रस्' म्हणजे रसरक्तादि धातु होय. 'आयन' म्हणजे आप्यायन म्हणजे धातुंचे वर्धन होय.

(२) व्याख्या :

(i) स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद वृष्यं तद रसायनम् । (च.चि.१/१/५) ज्यामुळे स्वस्थ व्यक्तीमध्ये ऊर्जस्करत्व उत्पन्न होते. त्याला रसायन त्यालाच वृष्य असे म्हटले आहे. उर्जा म्हणजे बल, शक्ती, उत्साह, प्रजोत्पादन

शक्ती या अर्थाने आला आहे. भेषजं द्विविधं च यत । स्वस्थस्य उर्जस्करं आर्तस्य रोगनुत । (च.चि.१/१/४)

(ii) लाभो पायो ही शस्तानां रसादीनां रसायनं । (च.चि.१/१/८) , (अ.ह.सू.३९/२). शस्तानां म्हणजेच प्रशस्त धातु प्राप्तीचा उपाय. रसादीनां म्हणजेच रसकार्य उत्तरोत्तर धातुपर्यंत होणे.

(iii) रसायन तंत्र नाम वयस्थापनामायुर्मैधाबलकरं रोगापहरणार्थं च । (सु.सू.१/७) ज्यामुळे वयस्थापन म्हणजेच शंभर वर्षापर्यंत किंवा त्यापेक्षाही अधिक आयु प्राप्त होते. मेधा प्राप्त होते. बल प्राप्त होते. त्या तंत्रास रसायन तंत्र असे म्हणतात.

(iv) यदव्यधिमात्रहरं न तद्रसायनं किंतु शरीरसंयोगदाढ्यादीर्घायुःकर्तृत्वसाधारणधर्मयोगा दुपचारितव्याधिहरं रसायनं ही उच्यते इति । (च.चि.१/६ टीका) केवळ व्याधिहरण म्हणजेच रसायन नाही. शरीरसंयोग होणे पर्यायाने धातुंमध्ये दाढ्य म्हणजेच टीकाऊपणा पर्यायाने धातुसारत्व प्राप्त होत असल्याने दीर्घायुत्व व त्यामुळे शरीराचा व्याधिनाशनाचा धर्म टिकवला गेल्यामुळे व्याधिहर क्रियेस रसायन म्हटले आहे. स्वस्थ ऊर्जस्कर असणारे सुध्दा व्याधिहर आहेत परंतु स्वास्थाचे रक्षण हे प्रमुख्याने त्यांचे कार्य आहे. रोगनाशन हे द्वितीय कार्य आहे.

(३) रसायन पर्याय : (च.चि.१/१/४) चिकित्सितं, व्याधिहरं, पथ्यं, साधनं, औषधं, वयः, प्रायश्चित्त, प्रशमन, हित, बृहणं.

(४) रसायन सेवनार्थ योग्य : (१) सत्ववान.(२) मध्यमवयकालीन.(३) चिकित्सेस तत्पर.(४) उत्तम अग्निबल.(५) व्याधि अवस्था नसलेला.(६) इ.

रसायन सेवनार्थ अयोग्य : (सु.चि.२९)

(१) अनात्मवान (२) आलस्य (३) दारिद्र्य (४) प्रमादी (५) अधार्मिक (६) औषधींचा तिरस्कार करणारा(७) मनःअस्थिरता असलेला व्यक्ती.

(५) रसायन प्रकार :

(i) विधीनुसार : (१) कुटीप्रवेशिक.(२) वातातपिक.

(ii) अधिष्ठानानुसार : (१) शारीरिक (२) मेध्य (मानसिक). उदा. शंखपुष्पी रसायन.

(iii) इच्छेनुसार : (डल्हण) (१) आजस्त्रिक (२) काम्य (३) नैमित्तिक

(iv) उद्देशानुसार : (१) जरानाशन.(२) व्याधीनाशन.

(v) द्रव्याच्या वापरानुसार (१) द्रव्यरूप (२) अद्रव्यरूप

(इ) रसायन सेवन विधी:

(i) पुर्वकर्म :

चरकाचार्यानी (चि.१/१/२४) मध्ये 'रसायनं प्रयुंजित ततः प्रवक्ष्यानि शोधनम् ।' असे वर्णन केले आहे. सुश्रुतचार्यानी (चि२७/४) 'नविशुद्धस्य शरीरस्य युक्तो रसायने विधी नभासि वाससि क्लिष्टे रंगयोगयवाहितः ।' असे सांगितले आहे. एखाद्या वस्त्राला रंग द्यावयाचा असल्यास आहे त्याच कपड्याला रंग देण्यापेक्षा तो कपडा धुवून रंग देण्याने रंग टिकतो व उठावदारही होतो. हीच गोष्ट वाग्भटांनी स्पष्ट केली आहे. चरकाचार्यानी (सू.७/४७-४९) विधीवत शोधन कर्म करून मगच रसायन किंवा वृष्य औषधी द्यावीत असा निर्देश केला आहे. विधीवत प्रथम ऊर्ध्व, अधःशोधन करावे. बस्तिकर्म, नस्यकर्म, त्यानंतर रसायनादि सिद्ध द्रव्ये सेवन करावे. (च.सू.७/४९टीका) त्यामुळे प्रशस्त धातु वृद्धी होते. स्नेहन स्वेदनामुळे शरीरातील मलायतनांची शुद्धी होते. अंतराग्नि संधुक्षण होते. मलसंचय होत नाही. रसायन कर्मापूर्वी पंचशोधन झाल्यावरही चरकाचार्य 'हरितक्यादी योगाची' योजना करतात. (च.चि.१/१/२५) त्यानंतर कृत संसर्जन क्रम करावा त्यामुळे वर्चशुद्धी अपेक्षित आहे. रसायनपूर्व शुद्धीसाठी वैशिष्ट्यपूर्ण असा हरितक्यादी शोधन योग षड्रसात्मक व सप्तवर्णात्मक औषधींचा बनविलेला आहे.

(ii) प्रधान कर्म :

चरक, सुश्रुत, वाग्भटाचार्यानी रसायन प्रधान कर्मासाठी कुटीप्रवेशिक विधी सांगितला आहे. रसायनापासून शुक्रधातुपर्यंत सातही धातु उत्तम सारवान तयार होणे रसायनामध्ये अपेक्षित आहे. हे होत असताना वात, आतप, वर्षा यांचा शरीरवर दुष्परिणाम होऊ नये ही काळजी घेतली पाहिजे. रसायन सेवन करत असताना आचार रसायन (च.चि.१/४/३५-३९) मधील गोष्टींचे पालन करावे. आहारामध्ये सात्विक असा षष्टिकशाली, क्षीर, घृतयुक्त आहार करावा. 'वातातपिक रसायनामध्येसुद्धा' आहारविहारादि नियम पाळण्यास सांगितले आहे. असे केल्यास रसायनाचा चांगला लाभ होतो. रसायन सेवन करत असताना श्रद्धेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. हा पूर्ण विधी श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने करावा.

(iii) पश्यात कर्म :

(१.) आहार : पथ्य : सामान्यतः सर्व रसायनासाठी षष्टीशाली, घृत, पयस. इ. असा पथ्यात्मक आहार सांगितला आहे. परंतु विशेष करून हरितक्यादी योगात मुद्ग युष, आमलकावलेह, आमलक चुर्णमध्ये रूग्णानुसार आहार सेवन करण्यास सांगितला आहे. अपथ्य : ग्राम्याहार सेवन, अम्ल, लवण, कटु, क्षार, विरुढ, नुतन धान्य, असात्म्य, रूक्ष, क्षारप्रधान भोजन व्यर्ज्य आहे. चरकाचार्यानी, वाग्भटाचार्यानी 'नित्यं हिताहारसेवी' 'भवति

अरोगः।' असे म्हणून आहार-विहाराचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. काही विशिष्ट रसायनात उदा. आमलक रसायनात 'पयसैव आहारः।' असे म्हटले आहे.

(२) विहार : रसायन योग सेवन करताना आचार्य सांगतात. 'सत्यवादीनं क्रोधं निवृत्तमद्यमैथुनात् । अहिंसकमानायासं प्रशांतप्रियवादीनं जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनं ॥ (च.चि.१/१/३५-३९) अशा पध्दतीने वर्तणूक असलेल्या व्यक्तींना नित्य रसायन लाभ प्राप्त होत असते. धातुक्षय होणार नाही याची कालजी घ्यावी. "जेवढे दिवस रसायन सेवन केले त्याच्या दुप्पट दिवस आहार-विहाराचे सेवन करावे" असे आचार्य सांगतात.

(ई) रसायन सेवन काल :

रसायन सेवन कालासंबंधी विचार करताना (१) वयतः (२) ऋतुतः (३) सेवनकाल किती प्रहर द्यायचा असा विचार करावा लागतो.

(१) वयतः :-पूर्वे वयसिमध्ये वा मनुष्यस्य रसायनं । (सु.चि.२७/३) वयाच्या पूर्व व मध्यमावस्थेत रसायन सेवन करण्यास सांगितले आहे. त्यामुळे प्रशस्त धातु निर्मिती प्रक्रिया चांगली होऊ शकते. वार्धाक्यामध्ये रसायन सेवन केल्यास लाभ मिळतील पण त्याला मर्यादा आहेत.

(२) ऋतुकाल : स्वस्थ व्यक्तींमध्ये रसायन द्यायचे असेल तर निसर्गामध्ये ज्यावेळेस विसर्ग म्हणजेच बल उपचित असेल (च.सू.६/८) त्या कालावधीतच द्यावे. रसायन सेवनाने बलवृद्धी पर्यायाने धातुमध्ये उपचय अपेक्षित आहे. काही रसायनांसाठी विशिष्ट काल सांगितला आहे. उदा. "भल्लातक रसायन." भल्लातकासारखे उष्ण-तीक्ष्ण औषधी शितऋतुत सेवन करावे.

(३) औषधी सेवन काल : (च.चि.३०/२९६) प्रातःकाल, अनन्नकाल, अभक्तकाल म्हणजेच रसायन काल हा समज वैद्यगणात रूढ आहे. शिलाजतु सारखे रसायन हे एक सप्ताहापर्यंतच सेवन करावे. वर्धमान पिंपली हे १९ दिवस सेवन करावे लागते.

(उ) रसायन सेवन मात्रा :

या नोपरूध्यात आहारमेकं । (च.चि.१/१/५२) म्हणजेच रसायन सेवन केल्यानंतर ते पचल्यावर नेहमीचा जेवढा आहार आहे त्या मात्रेमध्ये रसायन सेवनाने फरक पडणार नाही एवढी मात्रा रसायनासाठी घेता येईल. त्याचप्रमाणे "अग्निबलापेक्षिणी (च.चि.१/१/७६)" म्हणजेच त्या-त्या व्यक्तीचे अग्निबल तसेच शरीरबल व कालाचे बल बघून मात्रा ठरवावी.

(ऊ) रसायनाचे कार्यकारित्व :

(१) साक्षात धातुपोषक अंश पुरवणे म्हणजे सप्तधातुच्या पोषणाला मदत करणे. उदा. नागबला रसायन (च.चि.१/२/११) (२) काही रसायन द्रव्ये ही अग्निची परंपरा वाढवून धातुपरिपोषण क्रियेला सुधारून रसायन कर्म करतात. (३) काही संचित आम,मल यांचे शोधन करतात. उदा. पिंपली ,भल्लातक रसायन. (४) काही रसायने ही सडणे, कुजणे, इ. क्रिया दूर करून नविन धातु तयार करण्यास मदत करतात. (५) तर काही द्रव्ये ही दशप्राणायतनांचे धारण करून रसायन कार्ये करतात.

(ए) रसायन सेवनाचे लाभ :

दीर्घमायुः स्मृति मेधामारोग्यंतरूणं वयः । प्रभावर्णस्वरोदार्यं देहेन्द्रियंबलं परम ॥

वाकसिध्दी प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनम । लाभो पायो ही शस्तानां रसायनादीनां रसायनम ॥

(च.चि.१/१/७८).

वाकसिध्दी वृषता कान्तिमिवाप्नोति रसायनात् ॥ (अ.ह.उ.३९)

१) दिर्घायु २) स्मृती ३) मेधा ४) आरोग्य ५) तारुण्य ६) वय ७) प्रभा ८) वर्ण ९) स्वरोदार्य १०) देह ११) इन्द्रिय १२) बल १३) कांती १४) वाकसिध्दी

(ऐ) आयुर्वेदिक संहितेतील रसायनाचा चिकित्सेमध्ये उपयोग :-

(i) संहितेत आलेल्या विविध कल्पनांचा रसायनात उपयोग :-

विविध कल्पना	झरकाचार्य	सुश्रुताचार्य	वाग्भटाचार्य
१ अवलेह	९	०	७
२ चूर्ण	७	७	१२
३ क्वाथ	३	९	२
४ तैल	०	५	७
५ घृत	३	२	४
६ कल्क	३	१	४
७ स्वरस	४	३	५
८ क्षीर	२	०	०
९ मध	१	०	०
१० पानक	१	०	०
११ पूपलिका	०	१	०
१२ गुटीका	०	०	१

(ii) स्त्रोतसांनुसार रसायन :-

सामान्य-विशेष न्यायाने या रसायनांचा त्या-त्या स्त्रोतसांतील व्याधींच्या अपुनर्भवत्वासाठी उपयोग होऊ शकतो.

- (१) प्राणवह स्त्रोतस : च्यवनप्राश, पिंपळी, भल्लातक, अगस्ति हरितकी रसायन.
- (२) अन्नवह स्त्रोतस : भल्लातक, पिंपळी, वर्धमान पिंपळी रसायन, रसोन.
- (३) उदकवह स्त्रोतस : अभ्रक भस्म, अर्जुन, यष्टीमधु, गोदुग्ध, वर्धमान गुडाद्रक योग.
- (४) रसवह स्त्रोतस : पिंपळी, आमलकी, गुडुची, हरितकी, क्षीर घृत रसायन.
- (५) रक्तवह स्त्रोतस : मंजिष्ठा, त्रिफला, हरिद्रा, सुवर्णमाक्षिक भस्म.
- (६) मांसवह स्त्रोतस : अश्वगंधा, शतावरी, कवचबीज, हरितकी, अगस्तीप्राश रसायन.
- (७) मेदोवह स्त्रोतस : हरिद्रा, दार्वी, भल्लातक, हरितकी, गुग्गुळ, शिलाजतु रसायान.
- (८) अस्थिवह स्त्रोतस : गुडुची, पंचतित्त घृत, लघुमालिनी वसंत रसायन कल्प.
- (९) मज्जावह स्त्रोतस : गोक्षुर, वचा, ब्राम्ही, शंखपुष्पी, गुडुची, सुवर्णमालिनी वसंत कल्प रसायन.
- (१०) शुक्रवह स्त्रोतस : कवचबीज, शिलाजतु, सुवर्ण, रौप्य, क्षीर रसार्थन.
- (११) मूत्रवह स्त्रोतस : गोक्षुर, पुनर्नवा, चंद्रप्रभा, उशीर, शिलाजतु रसायन.
- (१२) पुरीषवह स्त्रोतस : त्रिफला, भल्लातक, कुटज, अगस्तिप्राश रसायन.
- (१३) स्वेदोवह स्त्रोतस : शुंठी, रक्तचंदन, उशीर, सुवर्णसूतशेखर.
- (१४) आर्तववह स्त्रोतस : अश्वगंधा, पिंपळी, कुमारी, शतावरी, फलघृत.
- (१५) मनोवह स्त्रोतस : वचा, मांसी, ब्राम्ही, अभ्रक भस्म, अश्वगंधा, पुराण घृत, शंखपुष्पी, मेध्य रसायन.

(iii) आचार्यानुसार प्रमुख रसायन वर्णन :

* चरकाचार्यानुसार : चरकाचार्यानी चि.अ. १ मध्ये ४ पादांमध्ये अनुक्रमे ६, १६, ३७, ४. असे एकूण ६३ रसायन योग वर्णन केले आहे.

- (१) केवल स्वस्थ व्यक्तींसाठी : आमलक रसायन (प्रथम व द्वितीय) आमलक चूर्ण, बलादि रसायन, भल्लातकाचे दहा योग, चार मेध्य रसायन, त्रिफला रसायन (द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ), आचार रसायन. इ.
- (२) आतुर व स्वस्थ व्यक्तींसाठी : च्यवनप्राश (श्वास,कास), हरितक्यादी योग, आमलक घृत, चतुर्थ त्रिफला रसायन, शिलाजतु रसायन, इ.

* सुश्रुतोक्त : विडंग तंडूल चुर्णादी (अर्श, कृमी, स्मृतीमांघ.), गंभारी योग (रक्तपित्तजन्य व्याधी), बलामुल रसायन (शोष, रक्तपित), मेधाआयुष्कामीय (मेधावर्धक, आयुष्कर), निवृत्तसंतीय रसायान (संताप निवारणार्थ)

* वाग्भटोक्त : पंचारविंद रसायन (शुक्रवर्धक), गोक्षुर रसायन (आयुवर्धक, शरीर सौंदर्यासाठी), पुनर्नवा रसायन (नवतारूप्य निर्मिती), शतावरी रसायन (बलवर्धक, रोगनाशक).

(औ) आचार रसायन : आयुर्वेदाला अपेक्षित असणारं परिपूर्ण स्वास्थ्य व बलवान सुंदर शरीर हे सर्वांनाच हवं असत. आणि हे स्वास्थ्य आणि सामर्थ्य आजन्म टिकवून ठेवायचे असेल, तर रसायन सेवन करण्याला पर्याय नाही. परंतु रसायनाचे सर्व फायदे हे प्रथम आचार रसायन सेवन करणार्यालाच मिळतात. असे ग्रंथकार सांगतात. त्यामुळे थोडे 'आदर्श'वाटले, तरी रसायनाचे पालन जमेल तेवढे सर्वांनीच करणे हे आपल्या कुटुंबाच्या, समाजाच्या व राष्ट्राच्या आरोग्यासाठी फायद्याचे ठरेल. शारीरिकस्वच्छता, जपादींद्वारे मानसिक स्वच्छता राखावी. आयुर्वेद धर्माचे पालन करावे.

(औ) प्रमुख रसायन वनौषधी :

आमलकी, हरितकी, त्रिफला, गुडुची, शतावरी, बला, भल्लातक, चित्रक, यष्टी, पिंपली, रसोन, गुग्गुळ, विडंग, भृंगराज, वासा, पलाश, कुमारी, शंखपुष्पी, इ.

(अं) ऋतुनुसार रसायन :

शरीरात घडणार्या दोषांच्या चयप्रकोपादी अवस्था व रसायन कार्य करणार्या औषधींचा वापर स्वाथ्यरक्षणांसाठी आवश्यक ठरतो.

ऋतु	दोषावस्था / काल / बल	रसायन
१) शिशिर	कफ चय (आदानकाल सुरवात)	वर्धमान पिंपळी, च्यवनप्राश, हरितकी+पिंपळी.
२) वसंत	कफप्रकोप (स्निग्ध+उष्ण) आदानकाल मध्यम बल	वर्धमान पिंपळी, च्यवनप्राश, हरितकी+मधु.
३) ग्रीष्म	कफप्रशम, वातसंचय (उष्ण+रुक्ष) आदानकाल अल्पबल	क्षीरघृत रसायन, शतावरी रसायन, हरितकी+गुड.

४) वर्षा	वातप्रकोप, (शित+तिक्ष्ण) अल्पबल	पित्तचय, विसर्गकाल,	पर्पटी रसायन, क्षीरघृत रसायन, हरितकी+सैधव.
५) खल्ल	पित्तप्रकोप, (उष्ण+तीक्ष्ण), मध्यमकाल.	वातशमन	पंचतित्त घृत, अमृता रसायन, हरितकी+शर्करा.
६) हेमंत	पित्तशमन विसर्गकाल, उत्तमबल	(शित+रुक्ष)	वर्धमान पिंपळी रसायन, भल्लातक रसायन, शिलाजतु रसायन, आमलकी रसायन.

दिनचर्या व रसायन :

आयुर्वेदातील जरा व व्याधीहर तसेच स्वस्थांना उर्जस्कर अशा रसायनांची सुरवात आयुर्वेदोक्त दिचर्येपासुनच होत. त्यामुळे 'शास्त्रानुसारीणीचर्या'याला परिपूर्ण रसायनामध्ये ग्रंथकारांनी स्थान दिले आहे. (१) ब्राम्हमुहुर्तावर उत्थान, वेग निवर्तन, अंजन, नस्य, गंडुष, धूम, अभ्यंग, व्यायाम, उद्वर्तन, आहार : "प्राणाःप्राणभूतानां"असे म्हटले आहे. त्यामुळे जेवन पचल्यावर, स-अवकाश, हितकर अन्न सेवन करणे हे ही रसायनच आहे.

(अः) रसायन अध्यायाव्यतिरिक्त अन्यत्र आलेली रसायने :

(i) चरक संहिता : क्षतक्षीण अध्याय-सर्पिगुड रसायनं वृष्यं असे वर्णन आले आहे. पांडु व्याधीमध्ये-योगराज रसायन, कास व्यधीमध्ये-अगस्ति हरितकी रसायन.

अशा प्रकारे संपूर्ण चरक संहितेमध्ये रसायनाचा उल्लेख आहे. चरकांनी रसायनाला येवढे महत्त्व दिले आहे त्यामुळे चिकित्सेमध्ये रसायनाचा वापर करण्याची आवश्यकता समजते.

(ii) वाग्भटोक्त : आमृतप्राश घृत, कुष्मांड अवलेह, नागबला रसायन, वसिष्ठ हरितकी, अगस्त्य हरितकी, (अ.ह.चि.३/१००-१४०) . एलादी रसायन घृत, (अ.ह.चि.५/२८), शतपाकी-सहस्रपाकी बला तैल, शिशुकल्याणक घृत, ब्राम्ही घृत, कल्याणक घृत, महापैशाचिक घृत. (अ.ह.उ.६).

(क) प्रकृतिनुसार रसायन :

(i) वातज : आमलकी, गोक्षुर, पिंपळी, अश्वगंधा, रौप्य भस्म.

(ii) पित्तज : प्रवाळ, शतावरी, ब्राम्ही, गोक्षुर रसायन.

(iii) कफज : शिलाजतु, पिंपळी, त्रिवंग, भल्लातक, हरितकी रसायन.

(ख) सध्याच्या काळातील प्रमुख व्याधी व रसायन :

(१) श्वास-कास, प्रतिश्याय : च्यवनप्राश, वर्धमान पिंपली, चित्रक हरितकी, अगस्ति हरितकी, अमृतप्राश घृत, व्याघ्री हरितकी रसायन.

(२) हृद्रोग : वर्धमान पिंपली रसायन, च्यवनप्राश, अभ्रक भस्म, सुवर्ण भस्म, वंगभस्म, हीरक भस्म, रसायन चूर्ण.

(३) अतिसार : पर्पटी कल्प (पंचामृत, सुवर्ण, भल्लातक), वर्धमान पर्पटी.

(४) शोथ : वर्धमान गुडाद्रक योग, वर्धमानगुड हरितकी, पुनर्नवारिष्ठ, गोमुत्र हरितकी, रसायन चूर्ण.

(५) राजयक्ष्मा : वर्धमान पिंपली रसायन, रसोन क्षीरपाक, सुवर्णमालिनी वसंत, अश्वगंधा, शतावरी, छाग मांस-दुग्ध-घृत, चंदनबलालाक्षादी तैल.

(६) उदर : अभयादी मोदक, दुग्धाहार, वर्धमान पिंपली रसायन, वर्धमान भल्लातक रसायन, आरोग्यवर्धिनी, रसायन चूर्ण, आमलकी रसायन, हरितकी रसायन, गुडुची.

(७) ग्रहणी : वर्धमान पर्पटी रसायन, पिंपली रसायन, तक्र, अगस्ति हरितकी.

(९) ज्वर : वसंत कल्प, आमलकी रसायन, पिंपली रसायन, हरितकी रसायन.

(१०) पांडु : आमलकायस रसायन, शिलाजतु रसायन, रसायन चूर्ण.

(११) आमवात : पुनर्नवा रसायन, गोक्षुर रसायन, रसायन चूर्ण.

(१२) कुष्ठ : वर्धमान बाकुची योग, त्रिफला रसायन, गंधक रसायन, भल्लातक रसायन.

(१३) प्रमेह : अगस्ति हरितकी, त्रिफला रसायन, आमलक रसायन, च्यवनप्राश, शिलाजतु, चंद्रप्रभा, सुवर्ण-अभ्रक भस्म.

(१४) मेदोरोग : शिलाजतु रसायन, भल्लातक रसायन, गोमुत्र हरितकी, विडंग रसायन, गुडुची, गुग्गुळ.

(१५) मानस रोग : पुराण घृत, कल्याणक घृत, पंचगव्य घृत, आचार रसायन, जप-तप-मंत्र वाचन, मेध्य रसायन, सुवर्ण कल्प.

(१६) वातव्याधी : अश्वगंधा, शतावरी, बला, गुडुची, भल्लातक, रसोन, गुग्गुळ, सुवर्ण कल्प.

(१७) शुक्रदोष : फलघृत, चंद्रप्रभा, च्यवनप्राश, अभयामलकीय, भल्लातक, गोक्षुर, अस्वगंधा, कवचबीज, शतावरी, गुडुची, रसायन चूर्ण.

(१८) वंध्यत्व : कल्याणक घृत, फलघृत, बलातेल

शिलाजतु, शतावरी, अश्वगंधा, वाराहीकंद, रसोन, कृष्ण तिल.

(१९) वृक्क व मूत्रविकार : गोक्षुर रसायन, शिलाजतु रसायन, चंद्रप्रभा, गोमुत्र हरितकी, पुनर्नवा रसायन, रसायन चूर्ण.

(२०) नेत्र विकार : संगणकाचा व मोबाईल चा वापर जास्त असल्याने सध्या "ड्राय आइ सिंड्रोम"हा व्याधी दिसतो आहे. त्यावर त्रिफला रसायन, त्रिफला घृताचा चांगला लाभ मिळतो आहे.

(२१) एड्स : वसंत कल्प, वर्धमान पिंपली, वर्धमान भल्लतक रसायन, च्यवनप्राश, गुडुची, गोक्षुर, शिलाजतु, पुनर्नवा, शतावरी रसायन.

(२३) कॅसर : हिरक भस्म, वसंत कल्प, सुवर्णसुतशेखर, गुडुची, रौप्य भस्म, अभ्रक भस्म, वंग भस्म, अश्वगंधा शतावरी रसायन.

(२४) पी.सी.ओ.डी. : शतावरी घृत, फलघृत, ग्राम्याहार व्यर्ज्य.

(२५) केशविकार : भृंगराज रसायन, गंभारी रसायन, क्षीर सेवन, त्रिफला रसायन, शतावरी रसायन.

अशा प्रकारे आयुर्वेदोक्त संहितेतील रसायनाचे वर्णन आलेले असून रसायन हे स्वास्थ्य टिकवण्यासाठी व्याधीक्षमत्व वाढवून व्याधीहरण करण्याचे कार्य करते व व्याधीचा पुनरुद्भव टाळण्यासाठी रसायनाची चिकित्सेमध्ये आवश्यकता आहे परंतु त्याची सुरवात वैद्याने स्वतःपासून करावी. सर्वप्रथम वैद्याने आयुर्वेदीय संहिता यथार्थ पध्दतीने ग्रंथोक्त व प्रत्यक्ष स्वरूपात शिकणे हे आयुर्वेदासाठी २१ व्या शतकातील जराव्याधीहर व ऊर्जस्कर रसायन आहे. ज्या प्रमाणे ज्ञानेश्वरीची एकतरी ओवी अनुभवावी त्या प्रमाणे एकतरी रसायन अनुभवावे. वैद्याने स्वतःरसायन सेवन करावे व तदनंतरच स्वस्थ व्यक्तींना दीर्घायुष्य प्राप्तीसाठी, रुग्णांना व्याधीहरणासाठी, बल प्राप्तीसाठी, व्याधीपुनरुद्भव टाळण्यासाठी चिकित्सेमध्ये रसायनाचा उपदेश करावा. रसायनामुळे आयुर्वेदाचा आपण प्रचार व प्रसार आणखी वाढवू शकतो. व सातासमुद्रापार आपल्या आयुर्वेदाची महती जगाला दाखवून देऊ शकतो. तसेच आपल्या आयुर्वेद धर्माने व हिंदुस्थानाने "वसुंधः एव कुटुंबकम् ।"असे मानले आहे म्हणून सर्व राष्ट्रांच्या हितासाठी, स्वास्थ्य टिकवण्यासाठी, तसेच व्याधी नाशनासाठी एवं पुनरुद्भव टाळण्यासाठी प्रत्येक वैद्याने चिकित्सेमध्ये व्यक्तीच्या अग्नि, बल, प्रकृति, व्याधी बल,अवस्था, इ. नुसार योग्य त्या रसायनाचा प्रयोग करावाच. आधुनिक औषधांच्या भयंकर रासायनिक परिणामापासून राष्ट्राला वाचवून आयुर्वेदोक्त रसायन औषधांचे रासायनिक लाभ मिळवून देवून स्वस्थ अशा राष्ट्राचा निर्माण करूया. आयुर्वेदोक्त रसायन व आचार रसायन हे आजच्या काळातील अमृतच आहे. हे अमृत

वैद्याने चिकित्सेद्वारे समाजाला देऊन धर्म,अर्थ,काम,मोक्ष या चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्तीसाठी मदत करून पुण्य कमवावे व चिकित्सेमध्ये रसायनाचा उपयोग करावा.

तर चला मग,

“ ॥ रसायन चिकित्सेचा वापर करूया , स्वस्थ राष्ट्राची निर्मिती करूया ॥ ”

संदर्भ ग्रंथसूची :

(१) चरकसंहिता, सुश्रुत संहिता, वाग्भट संहिता.(सटीका)

(२) वैद्य.संतोष नेवपूरकर सर. (पी.एच.डी.थेसिस-पिंपळी मेध्य रसायन)

Anant Ayurveda Pratishthan